

Przygotowanie do samokształcenia w środowisku rodzinnym

Studium literatury

Kiedy zastanawiamy się nad tym, kto powinien zająć się przygotowaniem dzieci i młodzieży do samokształcenia, najczęściej mamy na myśli szkołę. Nie ulega bowiem wątpliwości, że ma ona w tym względzie do spełnienia ważne zadanie. Wdrażanie uczniów do samokształcenia, wyrabianie u nich potrzeby stałego i systematycznego uzupełniania posiadanej wiedzy jest przecież jednym z głównych celów kształcenia we współczesnej szkole. Ale czy instytucja ta jest jedynym środowiskiem, w którym cel ten może być realizowany? Czy oprócz niej istnieją inne środowiska wychowawcze mogące skutecznie przygotowywać uczniów do samokształcenia?

Wśród różnych środowisk wychowawczych, mogących wspomagać szkołę w realizacji wymienionego wyżej celu, szczególne miejsce zajmuje rodzina. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że to właśnie w tym środowisku decydują się losy przyszłych samouków, gdyż "osobiste losy dziecka, jego droga życiowa, sukces, zależą w znacznej mierze od tego, jak zostało ono ukształtowane i przygotowane do życia przez rodzinę, od tego, w jakiej mierze rodzina troszczyła się o jego przyszłość"¹.

Zagadnienie wpływu środowiska rodzinnego na podejmowanie i przygotowanie dzieci do samokształcenia nie było, jak dotąd, przedmiotem opisu i analiz oraz badań empirycznych. Niewiele jest więc źródeł, którymi można by się wesprzeć przy opracowywaniu tego tematu. Z konieczności ograniczono się do niewielu prac z zakresu psychologii, socjologii i pedagogiki.

Materiał zawarty w tych publikacjach wykorzystano do udzielenia odpowiedzi na następujące pytania:

- Jaką wartość wychowawczą posiadają wzory osobowe rodziców i jaki jest ich wpływ na podejmowanie przez dzieci samokształcenia?

- Jakie metody i postawy wychowawcze rodziców mogą sprzyjać kształtowaniu się u dzieci tendencji do samokształcenia?

Sformułowane pytania określają zakres tematyczny niniejszych rozważań.

Autor pragnie przede wszystkim zwrócić uwagę rodziców i nauczycieli na doniosłość omawianego zagadnienia oraz na możliwość, celowość i potrzebę przygotowywania dzieci w rodzinie do pracy nad sobą (samokształcenia).

WZORY RODZICÓW A PODEJMOWANIE PRZEZ DZIECI SAMOKSZTAŁCENIA

W literaturze pedagogiczno-psychologicznej przez wzór osobowy najczęściej rozumie się zespół pojęć i wyobrażeń dotyczących cech oraz zachowań członków społeczeństwa, pełniących określone role społeczne. Analiza literatury pozwala ustalić co najmniej kilka ujęć treści pojęcia "wzór osobowy". Różnorodność zaś definicji można w zasadzie sprowadzić do odmiennego pojmowania "wzoru" i "wzorca". Dla jednych² wzór osobowy jest elementem realnie istniejącej rzeczywistości. Drudzy³ natomiast ujmują wzór osobowy jako wzorzec opisujący rzeczywistość postulowaną, normatywną. Takie pojmowanie wzoru osobowego bliskie jest pojęciu ideału wychowawczego. Otóż stanowisko pierwsze posiada dłuższą tradycję, więcej zwolenników i jest bardziej powszechne.

Wzór osobowy nie jest najczęściej czymś abstrakcyjnym, lecz swego rodzaju sumą cech zapożyczonych od rodziców, kolegów, nauczycieli oraz bohaterów literackich i narodowych. Jak pisze L. Niebrzydowski - "Wartość wychowawcza przyjmowanych

przez jednostkę wzorów jest szczególnie znacząca ze względu na to, że posiadają one zabarwienie emocjonalne i stanowią istotną siłę napędową zachowania się oraz ułatwiają kształtowanie bardziej lub mniej stałego systemu dążeń moralnych jednostki. Po drugie, służą one jako moralny wzorzec, według którego jednostka świadomie dąży do formowania samej siebie, do oceniania swoich i cudzych postępków, a jednocześnie stają się miarą wszystkich życiowych sytuacji i pragnień⁴.

Nie ulega wątpliwości, że rodzina jest tym środowiskiem wychowawczym, które ułatwia dzieciom internalizację wzorów, postaw i norm zachowań przejmowanych bezpośrednio od rodziców, bądź też akceptowanych przez rodziców, a pochodzących z zewnątrz. Badania eksperymentalne przeprowadzone głównie w latach sześćdziesiątych wykazały, że oddziaływanie na dziecko wzorów osobowych dokonuje się poprzez "modelowanie"⁵ lub - jak inni nazywają - uczenie się obserwacyjne albo uczenie się przez naśladowanie. Dzieci, a później młodzież, mając przed oczami wzory rodziców, starają się z nimi identyfikować, co przejawia się głównie w naśladowaniu ich cech lub właściwości. Aby jednak oddziaływanie wzorów osobowych rodziców było możliwe, osoba identyfikująca się musi być zainteresowana tymi wzorami oraz dostrzegać w nich określone, godne przyswojenia wartości. Niebagatelne znaczenie ma też to, czy rodzice cieszą się autorytetem u naśladowcy. Jeśli wymienione warunki są spełnione, wówczas może wystąpić motywacja do działania na rzecz upodobnienia się do wybranego przez siebie wzoru.

Siła oddziaływania rodziców, jako wzorów do naśladowania, występuje bardzo wyraźnie w wieku przedszkolnym i młodszym wieku szkolnym. Dzieci naśladowują wówczas nie tylko różne czynności wykonywane przez ojca czy też matkę, ale przede wszystkim przyjmują ogólne tendencje ich zachowania się. "Dzieje się tak dlatego, że dziecko - jak pisze M. Ziemska - jest z rodzicami uczuciowo związane, że zaspokajają jego psychospołeczne potrzeby, dają mu oparcie, że czuje ich siłę i władzę, że ich podziwia"⁶.

Oddziaływanie rodziców, jako wzorów osobowych, słabnie na ogół w okresie dojrzewania. Młodzież szuka wówczas oparcia w grupie rówieśniczej, a ta z kolei wyróżnia się tendencją do izolowania, usamodzielnienia i uniezależnienia się od osób starszych. Staje się ona wrażliwa na różne przejawy niesprawiedliwości, nierówności, dyskryminacji itp. Stosunek młodzieży do rodziców cechuje krytycyzm połączony ze skrytością, niechęcią do zwierzania się i szukania u nich rady i pomocy. W rezultacie dochodzi w tym okresie do osłabienia więzi emocjonalno-uczuciowej między rodzicami a dziećmi, co wpływa niekorzystnie na internalizowanie przez młodzież określonych zachowań i postaw rodziców. Rodzicielski wzór osobowy zostaje zastąpiony przez własny wzór, często wyidealizowany. Zaznacza się też określona postawa wobec własnej osoby, wyrażająca się w stawianych pytaniach: "Co jestem wart?"; "W czym jestem lepszy, a w czym gorszy od innych?" itp. Pytania te stanowią podstawę do samopoznania, a w dalszej konsekwencji do samooceny i samokształcenia. Próba podjęcia samokształcenia oraz jego realizacja rodzi z kolei nowe pytania, i w ten sposób zachowanie młodego człowieka staje się coraz dojrzałe, coraz bardziej pogłębione.

Bywa jednak, że ten "burzliwy" okres w rozwoju człowieka przebiega bez większych konfliktów z dorosłymi. Ma to miejsce wówczas, gdy wzajemne stosunki między rodzicami a dziećmi oparte są na zasadzie partnerstwa, zaufania i wzajemnego zrozumienia. Ojciec i matka cieszą się wtedy zaufaniem, autorytetem i zainteresowaniem dzieci. Sytuacja taka sprzyja identyfikowaniu się dziecka z rodzicami i utrwalaniu się tendencji do przyswajania sobie ich cech osobowościowych. Osobisty przykład rodziców może wówczas zachęcać młodzież do samodzielnego zdobywania wiedzy, kształtowania światopoglądu, rozwijania zainteresowań i zdolności poznawczych, nabywania pożądanых cech charakteru, postaw itp. Z drugiej strony - rodzice mogą w sposób świadomy dążyć do uzyskiwania zamierzonych efektów wychowawczych w postaci rozbudzania u dzieci potrzeby samokształceniowej lub kształtowania umiejętności racjonalnego uczenia się. Wymienione cele można

osiągnąć poprzez następujące działania wychowawcze rodziców;

- wskazywanie dzieciom atrakcyjnych celów życiowych i sposobów działania prowadzących do ich osiągnięcia;

- rozwijanie i pielęgnowanie indywidualnych zainteresowań dzieci;

- nagradzanie wszelkich prób zmierzających do samodzielnego zdobywania przez dzieci wiedzy;

- rozbudzanie u dzieci odpowiedniej motywacji dalszego kształcenia się oraz szacunku do wiedzy i nauki;

- zaznajomienie dzieci z warunkami i zasadami uczenia się skutecznego, ekonomicznego, higienicznego i samodzielnego;

- udostępnianie dzieciom dorobku społeczeństwa w zakresie kultury wraz z zachęcaniem ich do korzystania z tych dóbr, np. czytania książek, oglądania filmów, zwiedzania wystaw, muzeów itp.;

- podsuwanie dzieciom atrakcyjnych i wartościowych wzorów osobowych do naśladowania.

Wymienione działania wychowawcze mogą być realizowane w każdej rodzinie, a zwłaszcza w rodzinach o prawidłowej strukturze wewnętrznej oraz wysokim poziomie życia kulturalnego i intelektualnego.

Przechodząc do uogólnień należy podkreślić, że wzory rodziców mogą w istotny sposób przyczyniać się do podejmowania przez młodzież wysiłków samokształceniowych. Mimo że siła oddziaływania tych wzorów na dzieci jest największa w wieku przedszkolnym i młodszym wieku szkolnym, a słabnie w okresie dojrzewania, to jednak stanowią one w każdej fazie rozwoju dziecka ważny motyw działań samokształceniowych. Wzory rodzicielskie są tym atrakcyjniejsze im większym zaufaniem i zainteresowaniem swych dzieci cieszą się rodzice, im większym są dla nich autorytetem oraz im bardziej są dla nich nietypowi, niecodzienni i niezwykli.

Natomiast wartość wychowawcza wzorów osobowych rodziców polega na tym, że poprzez porównywanie się z nimi, młodzież poznaje swoje dodatnie i ujemne strony, swoje sukcesy i niepo-

wodzenia, a więc zdobywa wiedzę o sobie samej. Wnikając we własną osobowość zaczyna zastanawiać się, co jest w niej dobre, a co złe, co należy pozostawić, a co zmienić. W ten sposób rodzi się koncepcja planu, polegającego na tym, aby osobowości własnej nadać nowy kształt i wypełnić ją nową treścią. Powstanie takiego planu i chęć jego realizacji stanowi pobudkę do systematycznej pracy nad sobą, a więc do świadomego samokształcenia.

METODY I POSTAWY WYCHOWAWCZE RODZICÓW SPRZYJAJĄCE KSZTAŁTOWANIU SIĘ U DZIECI POTRZEBY SAMOKSZTAŁCENIOWEJ

Rodzice oddziałują na swoje dzieci za pośrednictwem stosowanych przez siebie metod i uzewnętrznlonych postaw. Niekorzystny wpływ na rozwój psychiczny dziecka wywiera zarówno nadmierna surowość, znaczny rygoryzm, stosowanie licznych kar, zakazów i nakazów, jak też wychowanie zbyt tolerancyjne, po-
błażanie wybrykom dziecka, przesadna opieka i troskliwość połączona z ograniczeniem jego samodzielności⁷. Takie postępowanie wychowawcze rodziców może doprowadzić między innymi do ukształtowania się u dzieci następujących postaw i form zachowań:

- egocentryzmu i niezdolności odwrócenia uwagi od własnej osoby,
- braku poczucia realności z tendencją do ucieczki od istniejącej rzeczywistości w świat marzeń,
- postawy zależności z nastawieniem do ustawicznego szukania oparcia i pomocy u osób starszych, rodzeństwa itp.,
- bierności i braku inicjatywy,
- rozwinięta się poczucia mniejszej wartości,
- obojętności uczuciowej wobec rodziców,
- braku zainteresowania własną przyszłością,
- postawy lękowej lub zachowania agresywnego.

Jest niemal pewne, że dzieci niesamodzielne, lękliwe, bierno, pozbawione zainteresowań nie będą podejmowały wysiłków samokształceniowych. Działalność ta wymaga bowiem od jednostki dużej aktywności, wytrwałości, samodzielności oraz poczucia pewności siebie. Są to cechy warunkujące powstanie, prawidłowy przebieg i pozytywne efekty samokształcenia.

Metody wychowawcze same w sobie nie decydują jeszcze o efektach wychowawczych. Te same metody wychowawcze będą dawały inne rezultaty zależnie od emocjonalnych postaw stosujących je rodziców. Podobny pogląd reprezentuje Z. Zaborowski: "Wbrew opinii niektórych pedagogów trzeba podkreślić, iż o efektach wychowawczych dziecka w rodzinie nie decydują specjalne metody lub wyszukane techniki wychowawcze, lecz charakter i formy stosunków rodziców z dziećmi. Dopiero na podłożu określonego stosunku można mówić o wartości i efektywności konkretnej metody lub techniki. Jeśli stosunek wiążący rodziców z dziećmi jest prawidłowy i zdrowy, jeśli dziecko jest przez rodziców akceptowane, to nawet prymitywne, a niekiedy niewłaściwe środki w rodzaju krzyku czy sporadycznych kar fizycznych nie przynoszą ujemnych efektów i mogą w pewnym zakresie zdawać egzamin. I przeciwnie, nawet najbardziej subtelne i skomplikowane metody zawiodą wówczas, gdy stosunki między rodzicami a dziećmi są wrogie bądź obojętne"⁸.

Szczególne znaczenie dla rozwoju procesów samokształceniowych mogą mieć następujące postawy rodziców:

- akceptacji
- współdziałania z dzieckiem
- dawania dziecku właściwej dla jego wieku rozumnej swobody
- uznawania praw dziecka⁹.

Postawa akceptacji wyraża się w przyjmowaniu dziecka takim, jakie jest, z jego cechami wyglądu zewnętrznego, usposobienia, umysłowości, z możliwościami i łatwością osiągnięć w jednych dziedzinach, a ograniczeniami i trudnościami powodzenia w innych. Rodziców o takiej postawie charakteryzuje miłość i przywiązanie do dziecka. Kontakt z dzieckiem jest dla nich przyjemny i daje im zadowolenie. Rodzice akceptujący dziecko przyczyniają się do

wzmocnienia w nim poczucia pewności siebie i wiary we własne siły. Ich postawa sprzyja wytworzeniu się u dziecka realistycznej oceny samego siebie, ta zaś ułatwia mu akceptację własnej osoby, mimo istniejących braków, niedostatków i wad.

Postawa akceptacji umożliwia dziecku zdobycie obiektywnej wiedzy o sobie samym i przez to uaktywnia je w kierunku eliminowania istniejących wad, a rozwijania cech pozytywnych w drodze indywidualnego samokształcenia.

Druga z wymienionych postaw, postawa współdziałania, przejawia się w zaangażowaniu rodziców w zabawę i naukę szkolną dziecka, a także włączaniu go w zajęcia i sprawy rodziców i domu - odpowiednio do jego możliwości rozwojowych. Rodzice, nastawieni na współdziałanie z dzieckiem, interesują się jego wynikami w nauce, utrzymują częste kontakty ze szkołą, starają się zapewnić dziecku odpowiednie warunki do nauki, troszczą się o to, by dziecko systematycznie przygotowywało się do zajęć szkolnych itp. Ten pozytywny stosunek rodziców do nauki szkolnej wyrabia w dziecku przekonanie o potrzebie zdobywania wiedzy i przyczynia się do głębszego zrozumienia znaczenia nauki szkolnej dla jego dalszych osiągnięć życiowych. Postawa ta sprzyja również wytworzeniu się u dziecka nawyku stałego i samodzielnego zdobywania wiedzy, uczy racjonalnego planowania i organizowania podejmowanych działań, wdraża dzieci do samokontroli uzyskanych wyników oraz do sumiennego wykonywania zadań zleconych i zadań własnego pomysłu. Umiejętności te przydają się bardzo w toku realizowania działań samokształceniowych.

Współdziałanie rodziców z dziećmi poprzez włączanie i angażowanie ich do wspólnych zajęć może mieć także inne, pozytywne strony. I tak na przykład dodatni wpływ, zwłaszcza na dzieci starsze, może mieć aktywność intelektualna rodziców, przejawiająca się w samodzielnym pogłębianiu wiedzy i doskonaleniu umiejętności z zakresu wyuczonych specjalności zawodowej. Istnieje wówczas możliwość wprowadzenia dziecka w tematykę wykonywanych prac, zapoznania go z celami i metodami pracy oraz ze sposobami kontroli i oceny uzyskanych wyników. Rozmowy na te tematy, jak

również bezpośrednia obserwacja toku pracy rodziców mogą skłonić dziecko do podejmowania różnorodnych form aktywności, w tym także aktywności samokształceniowej. Z drugiej strony, dziecko w wieku szkolnym stwarza sytuację sprzyjającą dokończaniu się rodziców, a właściwie staje się bodźcem do kształcenia ustawicznego. Rodzice, śledząc postępy dziecka w nauce, mają okazję do porównywania wiadomości zdobytych przez siebie w szkole, z tym, czego uczy się ich dziecko. W ten sposób uzupełniają lub poszerzają swoją wiedzę, w przypadku gdy dziecko uzyskuje wyższy od posiadanego przez nich samych poziom wykształcenia.

pozytywny wpływ na przygotowanie dziecka do samokształcenia ma postawa rodziców, wyrażająca się w stopniowym usamodzielnianiu poczynąń dziecka. Rodzice, reprezentujący taką postawę, żądają od dziecka większej samodzielności i zdolności polegania na sobie. W związku z tym, coraz bardziej ograniczają swoją gotowość do spełniania pragnień dziecka i żądają, by samo rozwiązywało swoje problemy. Samodzielność dziecka obejmuje stopniowo coraz więcej sfer życia: ubieranie się, jedzenie, mycie, robienie zakupów, wykonywanie obowiązków szkolnych, wybór kierunku dalszego kształcenia itp. W wyniku rozważnego postępowania rodziców, zaczyna tworzyć się u dziecka pragnienie samodzielnego działania oraz zdolność do samodzielnego społecznego egzystowania. Następuje stopniowe przejście od postawy zależności do postawy samodzielności, która odgrywa wiodącą rolę w pracy samokształceniowej. Samodzielność uważa się bowiem powszechnie za podstawową cechę (warunek) samokształcenia¹⁰.

Ważne znaczenie dla prawidłowego rozwoju dziecka ma postawa rodziców wyrażająca się w uznaniu i uszanowaniu jego praw w rodzinie. Z postawą tą mamy do czynienia wówczas, gdy rodzice ustosunkowują się do przejawów aktywności dziecka w sposób swobodny, nieformalny i taktowny. Swobodne i zrównoważone traktowanie dziecka rozwija w nim lojalność i solidarność z innymi członkami rodziny, zachęca je do przejawiania większej inicjatywy i sprzyja tworzeniu się realistycznego obrazu własnego "ja".

Z omówionych zagadnień wynika, że środowisko rodzinne odgrywa ważną rolę w przygotowaniu dzieci do samokształcenia. Przygotowanie to polega głównie na rozwijaniu u dziecka samodzielności, wytrwałości, dokładności, aktywności poznawczej, wewnętrznej dyscypliny, wiary we własne siły oraz na kształtowaniu realistycznego obrazu samego siebie. Warto jeszcze raz podkreślić, że wymienione cechy charakteru formują się przede wszystkim dzięki prawidłowym stosunkom rodziców z dziećmi oraz pod wpływem stosowania właściwych metod wychowawczych.

PRZYPISY

- ¹ Z. Tyszka, Socjologia rodziny, Warszawa 1976, s. 65.
- ² Np. H. Muszyński, W. Okoń, A. Kamiński, S. Ossowski, J. Szczepański.
- ³ Np. A. Jasińska, R. Siemieńska, B. Gotowski, R. Jezierski.
- ⁴ L. Niebrzydowski, Wzory osobowe dorastającej młodzieży, "Problemy Oplekuńczo-Wychowawcze" 1982, nr 8, s. 233.
- ⁵ U. Bronfenbrenner, Czynniki społeczne w rozwoju osobowości, cz. I, "Psychologia Wychowawcza" 1970, nr 1, s. 9.
- ⁶ M. Ziemska, Rodzina a osobowość, Warszawa 1977, s. 148.
- ⁷ Z. Skorny, Proces socjalizacji dzieci i młodzieży, Warszawa 1976, s. 59.
- ⁸ Z. Zaborowski, O rodzinie. Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza, Warszawa 1969, s. 61.
- ⁹ M. Ziemska, op. cit., s. 88-89.
- ¹⁰ J. Pólturzycki, Wdrażanie do samokształcenia, Warszawa 1983, s. 21.

LITERATURA

- Bronfenbrenner U., Czynniki społeczne w rozwoju osobowości, cz. I, "Psychologia Wychowawcza" 1970, nr 1.
- Giereluk-Lubowicz Z., Wychowanie w rodzinie wielkomiejskiej, Warszawa 1979.
- Matulka Z., Metody samokształcenia, Warszawa 1983.
- Niebrzydowski L., Wzory osobowe dorastającej młodzieży, "Problemy Oplekuńczo-Wychowawcze" 1982, nr 8.
- Pluta A., Młodzież i dom rodzinny, Warszawa 1979.
- Pótkurzycki J., Wdrażanie do samokształcenia, Warszawa 1983.
- Skorny Z., Proces socjalizacji dzieci i młodzieży, Warszawa 1976.
- Tyszka Z., Socjologia rodziny, Warszawa 1976.
- Zaborowski Z., O rodzinie, Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza, Warszawa 1969.
- Ziemska M., Rodzina a osobowość, Warszawa 1977.